

Про «київські» наслідування монетам Джанібека

Анатолій Шостопал (Черкаси)

Останнім часом значно зріс інтерес до грошового обігу і монетного карбування на теренах України в XIV ст. Після більш як двохсотрічного «безмонетного» періоду на колишніх землях Київської Русі відновилось широке використання монет як платіжних засобів. Поряд з празькими грошами та джучидськими дангами, які становили основну масу монет, що перебували в обігу на українських землях, зустрічаємо монети, карбовані і в Україні, яка ще тільки формувалась як країна.

Сьогодні залишається ще багато «білих плям», пов'язаних з історією грошового обігу та карбуванням монет в XIV — поч. XV ст. Одне з таких не до кінця досліджених питань є наявність у грошовому обігу поряд з джучидськими монетами значної кількості так званих «наслідувань» останнім.

З цієї маси наслідувань, що були знайдені в Україні, виділена група монет, які імітують в різних варіаціях срібний данг, карбований ханом Джанібеком у Гюлістані в 1352–1356 рр. Київським дослідником джучидських монет К. К. Хромовим складено каталог даного типу наслідувань, відомих на той час (2007 р.), — всього 104 монети. Сьогодні кількість таких знахідок значно збільшилась. Автором каталогу була проведена детальна робота з вивчення і систематизації наслідувань, які він розділив на три групи за типами зображень на аверсі і реверсі та на 7 груп за ваговими даними, і висловив припущення, що подібні наслідування карбовані у Київському князівстві, — якщо не в самій столиці, то на його території. І скоріш за все «час карбування може бути визначений між 1354–1363 рр., — часом, коли Київським князівством правив відомий з літописних джерел князь Федір» [1, с. 60–79].

Даний висновок базується на тому, що більшість подібних знахідок походять з Київської і Чернігівської областей, і що проміжок часу між карбуванням

оригінальних дантів ханом Джанібеком і монет, які їм наслідували, не може бути великим. Позаяк з 1363 р. у Києві став правити Володимир Ольгердович (1363–1395), який, як відомо, карбував свою власну монету.

З таким твердженням важко погодитись. Адже при цьому не було враховано багато політичних та економічних чинників.

Перш ніж перейти до розгляду названих чинників, потрібно уточнити де і коли на тогочасних українських землях розпочалося і існувало монетне карбування:

1. У середині XIV ст. у найбільшому місті Галицького князівства — Львові — з дозволу та від імені польського короля Казимира III (1333–1370) розпочинають карбувати т. з. «руські» квартники. Їх емісія значно зросла за правління Людовика Угорського (1370–1382), що простежується за кількістю знахідок даного типу монет.

2. З 1363 р. литовським князем Ольгердом у Києві був посаджений правити його син — Володимир, який став карбувати власні монети. Відомим українським вченим М. Ф. Котляром проведено детальний аналіз монет Володимира Ольгердовича, що були поділені на п'ять типів: три — за зображенням реверсу і два види брактатів з двох останніх типів. [2, с. 42–67]. Проте М. Ф. Котляром не були визначені дати чи періоди карбування кожного типу названих монет. Тільки один раз він погоджується з думкою, висловленою М. Гумовським, що емісія першого типу («з решіткою») відбулась до 1386 р. [2, с. 61]. Виходячи з малої кількості знайдених монет даного типу, можна говорити, що їх емісія була незначною, і тому початок карбування монет Володимиром Ольгердовичем скоріш за все приходить на 1380-і роки. Принагідно зазначимо: зовсім недавно було відкрито ще два типи монет, які з великою часткою ймовірності можна віднести до карбування Володимира Ольгердовича, але вони поки що потребують більш детального вивчення [3, 4].

3. У 1380 — поч. 1390 рр. карбуються монети у Подільському князівстві Костянтином Коріятовичем, які за ваговими даними відповідали «руським» квартникам, але зображеннями більш тяжіють до монет, карбованих в Угорському королівстві та Молдовському князівстві [5, 6].

4. З наслідувань джучидським монетам виділена група монет, що несе на собі зображення так званого «процвітшого» хреста. Такі монети з впевненістю були віднесені до карбування новгород-сіверського князя Дмитра Корибута (1370–1393) [7].

5. У зв'язку з останніми знахідками на Волині певної кількості невеликих срібних монет із зображенням на одній стороні звіра, який стоїть на чотирьох лапах (лев?), а на зворотній — рівнокінцевого хреста, висловлена думка, що ці монети могли бути карбовані у Луцьку Федором Любартовичем в 1385–1392 рр. [8, с. 59–61].

6. У 1360–1370-х роках західні землі Золотої Орди, що нині охоплюють східні та південні регіони сучасної України, перебували під владою всесильного темника Мамая, який від імені своїх ставлеників — Абдаллаха, Гійяса ад-Дін Мухаммеда, Буляка налагодив карбування монет. На багатьох з них зазначено місце карбування «Орда» або «карб ординський». Нині цей монетний двір локалізується в Запорізькій області.

7. З приходом до влади хана Токтаміша у Криму поновлює роботу монетний двір, на якому було відкарбовано значну кількість срібних дантів, більшість з яких датовані 796 роком хіджри (1393/1394 рр.).

З наведеного переліку видно, що лише у Львові початок монетного карбування припадає на середину XIV ст., тоді як значне піднесення в карбуванні монет на теренах України спостерігається в останній чверті XIV ст. При цьому відкриваються нові монетні двори, з'являються нові емітенти. Можна зазначити, що на той період виникає монетне карбування безпосередньо і у Литовському князівстві, під владу якого перейшли значні території українських земель.

У 1380-х роках розпочинається монетне карбування і на землях Північно-Східної Русі, які на той час являлись одним із улусів Золотої Орди. Спочатку монети карбуються у Московському князівстві Дмитрієм Донським, а потім і в інших князівствах. Більшість з них на початковому етапі мали наслідувальний характер джучидським монетам.

Тепер розглянемо ті політичні та економічні реалії, що склалися на землях України в середині — другій половині XIV ст. Західноукраїнські землі після розпаду Галицько-Волинського князівства були захоплені сильнішими західними сусідами. Східні, центральні та південні регіони перебували в залежності від Золотої Орди. У той період Литовське князівство набирало силу, яка, завдячуючи міжусобицям в Золотій Орді у другій половині XIV ст., була спрямована на південь. Київщина, Новгород-Сіверщина, Поділля перейшли під владу литовських князів.

У середині XIV ст. з степових просторів Центральної Азії через державу Джучидів прокотилась страшна епідемія чуми, яка дійшла і до Європи, забравши із собою тисячі і тисячі людських життів. Це значно вплинуло на економічну ситуацію як на ординських, так і на українських землях. Внаслідок людських втрат зменшилось товарне виробництво. Побоюючись поширення епідемії, скоротились торговельні контакти. Торговці остерігались подорожувати на ті території, де існувала загроза захворіти чумою. Тоді як на більш благополучних в епідеміологічному відношенні землях було введено обмеження на пересування.

Виходячи з усього цього, в економіці Східної Європи прогресували кризові явища. Якщо додати ще політичну складову, коли в державі Джучидів після смерті Джанібєка та короткого правління його сина Бердібека розпочався період чвар та міжусобиць, — за двадцять років на ханському престолі змінилося 25 ханів, то для карбування нового типу монет в середині XIV ст. на центральних та східних українських землях не було жодних економічних передумов.

Поряд з джучидськими монетами в українському грошовому обігу, як було зазначено вище, спостерігається наявність різноманітних наслідувань. Окрім наслідувань монетам Джанібєка були виділені й інші типи, що імітують данги Абдаллаха, Гійяс ад-Дін Мухаммеда, Буляка, або навіть незрозуміло — монетам

Різні типи наслідувань дангам Джанібєка

яких ханів вони наслідують. Та всі вони ще приблизно відповідали ваговим нормам, що існували у Золотій Орді до утвердження влади Токтамиша (1380–1395), який, як відомо, провів грошову реформу, зі зниженням нормативної ваги срібних дангів. Під кінець XIV — на початку XV ст. у грошовому обігу з'являються різні наслідування монетам Токтамиша, Шадібєка, Улу-Мухаммеда та ін.

Таким чином для другої пол. XIV — поч. XV ст. наявність наслідувань джучидським монетам на порубіжних землях Золотої Орди, або там, де в обігу ще знаходилась значна кількість джучидських монет, було звичним явищем. З тієї маси наслідувань київським дослідником Г. І. Козубовським були виділені монети, які він з впевненістю відніс до карбування Дмитра-Корибута — новгород-сіверського князя [7]. Тоді як розглядувані нами наслідування монетам Джанібєка за версією Г. І. Козубовського могли являтися найпершим типом монет, карбованих Володимиром Ольгердовичем у Києві. З таким твердженням скоріше можна погодитись, ніж з тим, що дані монети були

карбовані князем Федором. Крім того, що переважна більшість знахідок походять із Середнього Подніпров'я, нема вагомих аргументів про карбування саме в Києві таких наслідувань. Останнім часом певну кількість подібних наслідувань було знайдено вниз по Дніпру (в Черкаській обл.), хоча більшість земель сучасної Черкащини на той період відносились до Київського князівства. Є свідчення про знахідки таких монет на Поділлі та Волині. Ще недостатньо відомо як відбувався обіг різних монет на українських землях в той період, а значить не можна стверджувати з впевненістю де і коли зазначені наслідування дангам Джанібєка вливались у загальну грошову масу. Тому сприймати Київ як центр карбування даного типу монет слід з певною обережністю.

У Золотій Орді великого значення надавали карбуванню монет як декларативному способу донесення інформації до населення. Про правління деяких ханів, або тільки про їх наміри посісти ханський престол, ми довідуємось лише за нумізматичними знахідками. Тому було б дивним, якби правлячий хан погоджувався на віддалених, але підвладних, землях на карбування монет без його імені. Підданий золотоординського правителя за подібне карбування міг втратити й голову. Хіба що десь таємно хтось наважувався виготовити невелику кількість фальшивих монет. У скарбах і поодиноких знахідках присутні монети, які із значною точністю імітують джучидські данги, карбовані як із срібла, так і з міді, вкриті зверху сріблом. Для джучидської влади монети, що були виготовлені не на офіційних монетних дворах, являлись фальшивими. А це значить, що різні наслідування також належала до даної категорії. Тому можна говорити, що срібні монети, які не несли на собі імені правлячого хана, ніяким чином не могли випускатись з дозволу ханської адміністрації, де б вона не знаходилась. Для мідних пулів дане твердження не підходить, оскільки вони карбувалися для місцевого обігу. Виходячи із знайденої кількості наслідувань монетам Джанібєка, можна стверджувати, що дані емісії були досить значними, і заховати їх в загальній масі грошового обігу неможливо. Господар земель, який не був підвладний золотоординській владі та не мав ще повної впевненості у своїй політичній незалежності чи військовій могутності, щоб карбувати монети від свого імені, — міг провести подібну емісію.

Під дане визначення підходить як Володимир Ольгердович (за версією Г. І. Козубовського), так можливі й інші емітенти. А якщо врахувати, що центральна влада в Золотій Орді в період «великої замятні» не була такою сильною як за хана Джанібека, і часто їй було не до того, що там робилось на далеких підвладних землях, то кількість претендентів на виробництво подібних монет зростає.

Як відомо, в центральних регіонах Золотої Орди були два основних номінали — срібний данг і мідний пул. На українських землях у значній кількості знаходять як срібні, так і мідні джучидські монети. Із заходу в грошовий обіг на українські землі надходили, приблизно рівні ординським дангам і пулам, срібні і мідні монети львівського карбування та більші за вагою празькі гроші. Таким чином ми бачимо в грошовому обігу на середину — другу половину XIV ст. три номінали монет: гроші (переважно — празькі), півгроші («руські» квартинки, подільські та молдавські грошки, джучидські данги) і розмінні мідні пули ординського і львівського карбувань. Про більш вартісні золоті монети та срібні зливки, що на той час використовувались для великих торгових операцій, тут не йдеться. Тому є більш ніж дивною версія К. К. Хромова про можливість карбування семи різних номіналів наслідувань. Тим більше, що він не пояснює: як можна було такі номінали відрізнити один від одного. Різницю в десять, а то й соті частки грама візуально важко було відрізнити. Зменшення ваги монет в кожному з трьох типів, виділених К. К. Хромовим істотно: I — з 1,317 до 1,084, II (варіант 1) — з 0,81 до 0,15, II (варіант 2) — з 0,83 до 0,176, II (варіант 3) — з 0,97 до 0,15, II (варіант 4) — 1,05 до 0,21, III — з 1,225 до 0,567 грама. Таким чином важко знайти співвідношення між різними варіантами трьох виділених типів та їх ваговими даними.

Подібне зменшення ваги монет теоретично не допустиме в 1350–1360-і роках. Адже на той час Золота Орда ще перебувала у своїй могутності, досягнутій за часів правління Узбека, і утримуваній Джанібеком, та пильно стежила за «добротою» власної монети. Звичайно, для наслідувань, незалежно які монети вони наслідували, характерна зменшена вага (або проба) відносно оригінальних монет. Та в даному випадку воно не могло бути таким значним, яке ми бачимо се-

ред наслідувань дангам Джанібека. З цього випливає, що карбування подібних наслідувань скоріш за все було віддалено чи розтягнуто у часі. Для порівняння можна навести наслідування монетам Абдаллаха, Гійяса ад-дін Мухаммеда, Буляка, які скоріш за все карбувались у 1370–1380 рр. і мало відрізнялись за ваговими даними від оригіналів.

Таким чином карбування «київських» наслідувань монетам Джанібека не могло відбутись у 1354–1363 рр., як зазначив К. К. Хромов, а скоріш за все розпочалось пізніше — в останній чверті XIV ст., коли трохи «залікувались» наслідки страшної епідемії чуми, і на землях Східної Європи спостерігалось економічне піднесення, розбудова та розвиток українських земель під владою Великого князівства Литовського, певна політична стабілізація в західних джучидських улусах, які зараз прийнято називати Мамаєвою Ордою. Внаслідок поживлення економічних відносин виріс товарообіг між різними землями, як підвладними ханській адміністрації, так і тими, що скинули монголо-татарське ярмо та перейшли під владу литовських князів або польських королів. Для цього виникла потреба збільшення грошової маси в обігу. Тому з'явилися нові центри карбування монет. При цьому в першу чергу враховувались економічні потреби, а не політичні амбіції. Тут можливо відіграв роль той чинник, що в період «великої замятні» зменшився відтік дорожочинних металів в Золоту Орду, внаслідок чого на монетних дворах Поволжя скоротилося монетне карбування, а там, де ці метали залишились і накопичувались, виникли передумови для карбування монет.

Якщо, враховуючи місця знахідок даних наслідувань, прийняти те, що вони карбувались у Київському князівстві, то їх емісія скоріш за все розпочалась під кінець 1370-х років, коли на більшості українських земель виникло монетне карбування, і продовжувалась до 1390-х років. При цьому спостерігалось значне зниження ваги карбованих монет. Тоді як в Золотій Орді незначне зменшення ваги було узаконено офіційно ханом Токтамішем, у Польському королівстві зменшилась проба монет, то на землях Великого князівства Литовського зниження ваги монет відбувалось у більшому діапазоні. Це видно як з наслідувань, так і з монет Володимира Ольгердовича та монет, карбованих у самій Литві.

Якщо, згідно попереднього висновку, припустити початок емісії даних

наслідувань київським князем Володимиром Ольгердовичем, тоді наступні емісії (із зменшеною вагою) ніяк не вкладаються в таку версію. Адже в 1380–1390 рр. Володимир Ольгердович карбує монети уже від свого імені. Тоді можна припустити, що в ті часи було декілька емітентів наслідувань монетам Джанібека. Тому й спостерігається таке різноманіття як за ваговими даними, так і за кількістю використаних для карбування штемпелів. Але тип монети для наслідування був взятий один.

Та чому ним виявився гюлістанський данг Джанібека? Можливо при початкових емісіях наслідувань враховувався той факт, що Джанібек був останнім могутнім ханом порівняно з наступними ханами, і викликав добру пам'ять і повагу як у самій Золотій Орді, так і на землях, що до недавнього часу перебували під його підкоренням. Тому до монет, карбованих від його імені, було більше довіри. Тут можна пригадати приклад з історії Московського царства, коли у 1612 р. Другим земським ополченням у Ярославлі карбувались копійки від імені Федора Івановича — «останнього законного государя» з династії Юриковичів, який помер ще в 1598 р., незважаючи на те, що після нього не менш законно правили Борис Годунов і Василій Шуйський, польський корольевич Владислав та різні Лжедмитрії [9, с. 141–143].

Монети, карбовані в Гюлістані, виявились найлегшими для копіювання. І якщо на початковому етапі випуску наслідувань намагались детальніше передавати написи аверсу і реверсу гюлістанського дангу Джанібека, то на кінцевому етапі все звелось до нанесення вертикальних ліній, поєднаних внизу горизонтальною.

Значне зменшення ваги наслідувань монетам Джанібека, як і монет Володимира Ольгердовича, пояснюється декількома чинниками, а саме нерозумінням новими емітентами монет економічних закономірностей та бажанням отримання якнайбільшого зиску під час виробництва монет за рахунок зменшення ваги карбованих монет. Тому на землях, як у самій Литві, так і на тих, що лише недавно ввійшли до її складу, даний процес набув значних обертів. За короткий проміжок часу емітовані монети значно зменшились у вазі, що не сприяло закріпленню довіри населення до них. Монети Володимира Ольгердовича і наслідування дангам Джанібека в кінці XIV — поч. XV ст. зайняли місце розмінних номіналів відносно

монет джучидського та львівського карбування. Але через значне коливання у вазі та погану якість виготовлення (часто ламались) вони швидко випали з грошового обігу на українських землях, поступившись місцем більш якісним монетам Гіреїв та генуезько-кримським аспрам.

Наведені вище висновки не є остаточними, а лише продовжують напрямок пошуків істини щодо карбування монет на теренах України в XIV–XV ст., у тому числі і різних наслідувань.

Р. С. Коли вже була написана дана стаття, з друку вийшла книга відомого київського колекціонера В. В. Нечитайла «Каталог монет українських князівств XIV — поч. XV ст.», в якій зроблена спроба каталогізувати монети, карбовані в Україні на той період. У ній широко представлено і наслідування монетам Джанібєка. Хоча підхід автора до опису та оцінки (як історичної, так і матеріальної) розглянутих ним монет часто викликає здивування, і навіть заперечення, та все ж даний «каталог» є ще одним кроком у вивченні нумізматичних знахідок XIV–XV століть.

Список літератури:

1. **Хромов К. К.** О монетной чеканке на территории Киевского княжества в 50-е годы XIV века («Киевские» подражания монетам Джанибека)//Монеты джучидов и сопредельных государств в XIII–XV вв. — К., 2007, с. 60–79.

2. **Котляр Н. Ф.** Монеты Владимира Ольгердовича.//Нумизматика и сфрагистика. — 1971. — № 4.

3. **Погорілець О., Саввов Р.** Про нові монети зі знаком Володимира Ольгердовича//Нумізматика і фалеристика. — 2009. — № 1.

4. **Котик Ю.** Нова монета Володимира Ольгердовича.//Львівські нумізматичні записки. — Львів, 2007–2008. № 4–5.

5. **Погорілець О., Саввов Р.** Монета подільського князя Костянтина//Нумізматика і фалеристика. — 2004. — № 3.

6. **Шостопап А.** Монети XIVст., карбовані на Поділлі//Нумізматика і фалеристика. — 2007. — № 3.

7. **Козубовський Г. І.** Сіверські монети XIVст.//Пам'ятки археології. Випуск 1. — К., 1992.

8. **Барейша Ю.** Аб атрибуції, символіці і датаванні манет ВКЛ з ільвом і крыжам//Банкаускі веснік — Мінськ, 2007.

9. **Мельникова А. С.** Булат и злато. — М., 1990.